

Մինք կը մտղծենք մեծարոյ Հանգուցեղոյ ալ՝ «զմանգիստ յաւիտենական»,
եւ «զոյս մշտնջենատուր»:

Այս տեղ «Հանգուցեղոյ», խմբագրութիւնը պարտք կը համարի իրեն՝ վեր-
ջին անգամ՝ ալ յայտնել իւր անշարի շնորհակալիքն իւր երկու անխոնջ աշխատակից-
ներուն՝ միոյն իբրեւ Գործակալի, եւ երկրորդին իբրեւ Պատասխանատու խմբագրի
եւ ցանկալ Անթառամ՝ պսակներ անոնց քաղմովատակ ծակատներուն:

Խմբագրութիւն ՀԱՄԻԴԻՍԻ

ՄԱՅՆԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱՆ ԽՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՆՄԱՆԱԳՐՈՒ-
ԹԻՒՆ ԹԻՒՐԹԻՍԻՍԻՍ (1860—1910): — Ա. Հատր-
Թ. էջ Ե+480: Թաւելում՝ Ազգային Մանմանագրու-
թիւն Այոց (Հայերէն եւ հայ. թուրքերէն, էջ 105):
Հեղինակ՝ Ա. Սարգիսեան, Թիֆլիս 1912. Գին՝ 2-50 ռ. —
5-50 ֆր. — 30 զաւ.:

Ահա գիրք մը որ ծնաւ անաղմուկ, կը
կարգացուի հոգեարժի, եւ պիտի կարգացուի
ամեն հայէ ընդհանրապէս, եւ ժամանակակից-
ներէ մասնաւորապէս:

«Հայկական խնդիրն, պարզ տիտղոսն
տակ կ'ընկալացնէ մեզի հեղինակը՝ հայ ազ-
գին կրտսերներն պատմութիւնը: Այնչափ
աւելի իրաւունք ունինք այս պատմութեան
շքմարտութեան հաստատելու, որչափ հեղինակն
անշահագէտ ինքնուրացութեամբ կը դնէ պատ-
մականորէն մեր առջեւ»՝ հայ ազգին յիսուն տա-
րուան պատմական կեանքը՝ հիմնական ու հմտա-
կան ամեն միջոց գործածելով: Գիւրաւ կը հաւա-
տանք հեղինակին խօսքին թէ՛ «երկար տարի-
ներէ քննութեան եւ ուսումնասիրութեան ար-
դիւնք է այս պատմութիւնը» (Եզ. էջ Գ):
Թող չափազանցութիւն չհամարուի մեր խօս-
քերը, վասն զի գիրքը ծայրէ ծայր կարգալէ եւ
ուշուշով բոլոր պատմականները կշռադատելէն
ետքը կու գանք այս վիճիւն արձակելու: Պատ-
մութիւն գրելը շատ դժուարին գիտութիւն է,
տարակոյտ չկայ, վասն զի պատմագրութեան մէջ
խիթալի խութիւն գգուշանալ, անմական տե-
սութեանց հոսանքէն բռնուելով՝ շրջապէս
թաւալոր դարի վար տարուիլ, եւ ճշմարտու-
թեան տեղ՝ ճամբատակութիւն տիրապետել
տալ, այնպիսի հանգամանքներ են, որ ոչնչա-
ցուցած են շատ մը մեծամեծ պատմագրութիւն-
ներ, որովհետեւ խաթարած են դէպքերը, այլ-
այլած են իրականութիւնները, ստիպուած են
մտքերն եւ վերջապէս արգելք եղած են ճշմար-
տութեան:

Ահա ուրեմն — մեր բնորոշ յատկու-
թիւնը, զոր ի վեր հանել վեւերէն՝ Պր. Սա-
րուխանի այս ստուարաշարիկ երկին առաջին
հատորը ներկայացնելու առեն հայ ընթերցողին:
Հեղինակը գրած է՝ սող միակ, որուն ի նպատ-
կամ ընդգէմ յառաջ բերած չըլլայ աղբիւրներ
ու յիշատակարաններ. Եւ այս կէտը կատարե-
լապէս յաշտած է հեղինակին, վասն զի շատ մը
ընդունելու տիրած ըլլալով՝ պրպտած քննած է՝
գաղղիներէն, ռուսներէն, անգղիներէն, տաճիկներէն
եւ հայերէն ամեն իրեն համար մատչելի աղ-
բիւրները: 50 տարուան միջոցին հրատարակուած
լրագրի թիւ մը, կամ պրակ մը, կամ գիրք մը, որ
ուղղակի աղբուր ունի այս խնդրին հետ՝ զբաղե-
ցուցած է զՊր. Հեղինակը: Եւ ի հարկէ, այսպիսի
պատրաստութեամբ հրատարակուած երկասի-
րութիւն մը կը ընդատեսէ զմեզ՝ ոչ թէ հե-
ղինակը գրուածուելու, — որ պէտք չունի արդէն
այսպիսի աւելորդ փառքերու, — այլ ի լուր աշ-
խարհի գոչելու հայ ազգին. «Ահա իրական
պատմութիւնդ, կարգալ եւ համեմատեալ»:

Բայց գրքին ելլելէք առանկութիւնն է
իւր յարմարութիւնը — եւ ըստ ըստ: Այսօր
հրապարակաւ կը ծնունդ քաղաքական գէպ-
քերու բերմամբ՝ «Արեւելեան խնդիրը», զոր
վերջնականապէս — ի կողմ կամ ընդդէմ —
որոշելու համար 4—5 տարութիւններ իրարու
հետ կը մրջին ոգուով չափ, եւ այս «արեւելեան
խնդիրն», մէկ մասն է «Հայկական խնդիրը»:
Ուրանալը կուրութիւնն է եւ կուրութիւն մը աղի-
տարեր: «Հայկական խնդիրը» նոր չեղաւ հրա-
պարակ. հեղինակն է վկայ որ 1838ին ծնաւ
նեղքին «Հայկական խնդիր» մը՝ ամիրաներու եւ
ժողովրդական մրջակցութենէ (էջ 7), եւ հրա-
պարակական կամ պետական «Հայկական խն-
դիր» մը ծնաւ 1839ի Թուրքիայի հրապարակով, որ
կը խոտանար թէ՛ պիտի երաշխաւորեն առաջ
ցելէ եւ կրննի խտրութեան բոլոր հպատակներու
կեանքի, պատուոյ եւ գոյքի ապահովութիւնը

(էջ 77), եւ 1856ին հրատարակուած «Խաթիբը հիւմայուն, ով (էջ 12) կարծես ամբողջացաւ, եւ եթէ այսօր նպատակաւոր կերպով խեղածութիւնս հեռագիրներ» աշխարհին շրջանը կ'ընեն, իբր թէ հայք կ'ուզեն վերահաս «բնորոշել» «Հայկական խնդիրը», ուստ է այն, վասն զի երբեք չափք չէ «Հայկական խնդիրը», վասն զի երբեք լըբօրէն խորհուած չէ «Հայկական խնդիր», իւր բնական ձամբով լուծելու» գոհ հացնելով հայ ազգը, որ մինչեւ իւր արեան վերջին կամիւն ալ տալու պատրաստ էր եւ է իւր ծառայած պետութեան: Այս մեր կանխած գրած ճշմարտութեան եթէ տարակուսող մը գտնուի, թող 1878ի Սան-Ստեֆանոյի եւ Բերլինի համաժողովին արձանագրութիւններն աչքէ անցնեն եւ իսկոյն պիտի համոզուի թէ 50—60 տարի յառաջ ալ կարոյ այս «Հայկական խնդիր», եւ թերեւս այն ատեն գոյութեան ոչ պնշափ «բոլոր» իրաւամբ, որչափ մեր օրերը...

Բայց շարունակենք այս գրքին վրայ մեր տեսութիւնը:

Եթէ երկրորդ գովին յատկութիւն նկատեցիք գրքին ժամանակաշարմար հրատարակութիւնը, երբեք աւելի մեծ առաւելութիւնն է, որ համատեսական պատկերով մը՝ կարծես, հայուն աչքին առջեւ կը դնէ՝ այն սխալներն որ գործուած են «Հայկական խնդրին», լուծման ի միտս ար. Սարուխանի գիրքը ճիշտ ժամանակին կը հասնի իբր ռահվերայ կամ աւելի ուղեցոյց ցոյց տալու «Իսլամ քայլերն որ առնուեցան, եւ «Իսլամ քայլերն որ խիզախեալ մանելու է հայր»։ «Սիւալ» քայլերն շատերն առին, իսկ «ուղիղ» ձամբէն շատ սակաւներ մտան, այս սակաւներ ալ գայթի գայթի էին եւ ունամորը: Չենք դատապարտեր, բայց կ'աղաւաղենք անհետաքննութիւնն այնպիսի անձերու, որ կը փայլէին իրենց ազգասիրութեամբն, եւ մինչեւ այսօր իսկ իւր անընթէք բանգրական են անոնց անուններն ամեն խեղահատ հայուն մտքին մէջ. եւ սակայն Պր. Սարուխան իւր ուղիղ եւ անաչառ պատմագրութեամբը մտքէն իսկ կ'անցընէր, որ անվճար իշխման մը եւ Նաթ-Բէյ մը (էջ 222) աւելի հետաքննող պիտի հանդիսանան, քան Ներսէս Վարժապետեանն որ զգոհ չէր միայ (223) երկուքին հեռատեսութենէն: Պիտի ընդլայնենք այս միտքը Ա. Մարտի վրայ խոսելու առթիւ:

2-րդ-րդ. Սարուխանի գրքերը կը դնեն մեր առջեւ դեպքերու այս պատահալուծն, որոնց կրկնու մը կը տեսնենք այսօր, ճիշտ ալ համանման եւ ստիպուած ենք լսելու թէ «Պատմութիւնը

կը կրկնուի»: Եւ որպէս զի այսօրուան Թուրքիան ճանաչողի եւ լաւ հասկցողի, պէտք է կարդալ երկուսն թուրք պատմութիւնը, Հեռիւնակը, սոսոյգ է, թուրքական պատմութիւնն չի գրեր, բայց «Հայ կեանքի անցեալը», պատմելով կը նկարէ մեր աչքին առջեւ՝ ինչպէս կէս դար յառաջ եղած քաղաքական հայ կեանքը, նոյնպէս թուրք կեանքը:

Այս մեր ընդհանուր տեսութիւնն իբր յառաջարան նկատելով, մտնենք գրքին բովանդակութեան քննութեան:

Առաջին Հատոր գրուած է գրքին ծախսին վրայ, եւ կը հասցնեն պատմութիւնը մինչեւ 1878 Յուլի 7/19, այսինքն մինչեւ Հայ պատուիրակութեան Բերլինէն մեկնումը: Առաջին հատորն ալ բաժնուած է 2 մասերու. «Խալիս մասին մէջ» քսան գլուխներով կը խօսի Հայկական խնդրին վրայ, աւելի ծանրանալով ազգային Սահմանագրութեան ծագման եւ ընդարձակման վրայ, եւ կը հասցնէ 1860էն—1877, այսինքն 17ամայ շրջան մը կը բոլորէ (տ. էջ 241). իսկ երկրորդ մասը՝ տասնութէ գլուխներով կը խօսի ի մասնաւորի «Հայկական խնդրոյն» առած դարձումներուն եւ եղած դիմումներուն վրայ, եւ Հայ պատուիրակութեան ձախող մեկնումը Բերլինէն իբր վերջապէս կը գործածէ այս գրքին: Եւսելուած մըն ալ ունի գրքը՝ ինչպէս վերը նշանակած ենք, «Ազգային Սահմանագրութիւն» Հայոց» հայերէն եւ հայատառ թուրքերէն գրուած՝ 105 էջերով¹:

¹ Այսպիսի կարեւոր գրքի մը վրայ խօսած ժամանակ աւելորդ նկատուի թերեւս հայերէն լեզուին վրայ խօսիլ, բայց քանի որ այս գրքին զարգերէն մին ալ իւր կանոնաւոր ուղիղ եւ հարազատ հայերէնն է, հարկ է որ շեշտենք, թէ համաստ հեղինակն յայտն ալ շեշտած չէ ուղիղ բանականութենէ: Երբ այս գրքին քանի մը մասերը հրատարակուելու սկսան՝ 3 տարի յառաջ, «Արօրի մէջ, միայն այս յօդուածաշարքն էր որ պահած էր հնաւանդ, ճիշտ ուղղագրութիւնն եւ չէր խոտորած նորելուկ առատահայ ուղղագրութեան ետեւէն, զոր սկսած էին Ստ. Մալխասեանն ուսուցողութեամբ գործածել միւս յօդուածագիրները: Մենք յաջողեցանք քելլ մը ետքը՝ «Արօր» խմբագրութիւնն ուղիղ ձամբու բերել. — Ի բայց աւելալ Ս. Մալխ. որ կը շարունակէ թէ «Արօր» եւ թէ «Մշակ» մէջ իւր «նախնին ու գաւթը թագաւորեցնելու Տեսալութիւն» գտնելը, բայց ի զուր. ինքը մնաց առանձինն, բայց ճիշտ հայերէն լեզուի ուղղագրութեան միութիւնը խնդրաման հեղինակացողներու աւելի կատարել սպանիչներէ... Արժանաւոր որդիք, արժանաւոր հօր... Հայ ազգին միտքի մէջ մ գործնական օրինակ մը...

Ընթերցողներու հետաքրքրութիւնն յազնցեալու համար ստիպուած ենք՝ այս կարեւոր գրքին երկու կարեւոր մասերն ամփոփել եւ համառօտել, զապափար մը տալու համար թէ՛ որչափ իրաւունք ունեցանք մեր յառաջաբանին մէջ՝ «Ժամանակայարմար գիրքն», անուանելու զայն:

Ա.

Առաջին նիւթը՝ զոր կը ներկայացնէ մեզի Հեղինակն է ազգային Սահմանադրութեան Ծագումը:

Հեղինակն որոշ ազատցողով մասնացոյց կ'ընէ մանր գէպքեր, որոնք նշաններ էին ազգին գիտակցութեան զարթոյթման, եւ երբ հեղինակը «Իսկիւնտարի ճեմարանին» (էջ 5) բացուելուն եւ փակուելուն (7) վրայ կը խօսի, կամ՝ երբ 1838ին հայոց կազմակերպած ցոյցը (7), «Սփրանքերու» եւ 1841ին արհեստաւորներու պայքարներու (8), վերջապէս 1853, Հոկտ. 21ին (էջ 11) Ուսումնական խորհրդոյ կազմութիւնն մեր աշխիւն առջեւ կը բերէ, շատ բնական հետեւողականութեամբ մը կը հաստատէ այս «գիտակցութեան, զարթումը»: Այսուհետեւ դիւրին կ'ըլլայ ըմբռնել այս «զարթած գիտակցութեան», արտաքինապէս ալ արտադրուելը, որուն դարձեալ մէկ բնական պահանջն էր՝ որդէ խնայելու ունիւնը, այսինքն՝ երաւատութեան ընդարձակման գծերը ճանշնալ, եւ կամ՝ մէկ բառով՝ «Սահմանադրութիւն», ուղեւ:

Այս «զարթումը», եւ ժամանակին քաղաքականութիւնը շատ փութացուցին «Սահմանադրութեան», յօրինուիլն, որուն համար Գեորգոյն Ժողովն անուանեց անմիջապէս «Սահմանադրական լուսնածաղով» մը (15), որ պաշտօն պիտի ունենար փութով գործելու եւ՝ «ըստ պահանջմաննոր հանգամանքներէ» (անդ) նոր ազգային կանոնադրութիւն մը պիտի կազմէր: Բայց հեղինակը հոս ցոյց կու տայ համազկեր խօսքերով, որ չափերուն անհաճոյն է՝ «կանոնադրութիւն», վասն զի իրենց հաշիւներուն շատ կը յարմարի «անկանոն վիճակը», եւ անոր համար իսկոյն ծնան «հակառակութիւններ» (15), եւ այնչափ յառաջ դնաց այս հակառակութիւնն, որ Գեորգ Պատրիարքը ջնջել կը քննէր այս սահմանադրութիւնը (16), որուն հեղինակներն էին Գր. Սէրմիշէններ, Գրիգոր Օտեաններ, Գր. Ռուսինեաններ եւ: Բայց իր-կա պահանջէ մը ծնած արդիւնք մը՝ ի վիճակի է գիմագրուելու ամեն հակառակութիւն,

եւ ըստ այսմ՝ 1860ին գործադրութեան սկզբնաւորութիւնը կը տեսնեք այս՝ Գր. Ռուսինեանէ մկրտուած «Ազգային Սահմանադրութեան» (էջ 16):

Մենք յաջորդ քառի մը գլուխները զանց կ'առնուինք, ուզողին ցոյց կու տանք Սարուխանին գիրքը, որ բաւական լուսաւորութիւններ կու տայ Պոլսոյ վրայ (37), 3 կաթողիկոսներու կնճռոտ խնդրոյն վրայ (38), մասնաւոր Սիսի եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց կնճռոտներն վրայ, որ 1863էն սկսեալ մինչեւ այս օրերս ալ՝ երբեմն երբեմն կը զբաղեցնեն ազգային վարչութիւնը (43): Ազգ մը որ դեռ նոր կը մտէր կանոնաւոր կեանքի մը շուրջը, պիտի գթէր, պիտի սայլէր, անտարակոսներէ է այս, բայց այնչափ, մինչեւ իսկ իր հազիւ ձեռք բերած սահմանադրութիւնը պիտի կորսնցնէր, այս կէտը անմեկնելի պիտի մնար, եթէ ժամանակին պարագաները ըլլային պատճառ, զոր շատ լուսաւոր կերպով կը ներկայացնէ մեզի Հեղինակն՝ 43գ էջէն սկսեալ: Բարեբախտաբար Գրիգոր Օտեան մը կար այն ժամանակներ ազգին մէջ (51), «ըբժ՝ պաշտպան խրիմեանի եւ Վարժապետեանի»:

Քաղաքական հասունութեան թերութիւնն յանկարծ յերեւան կ'երևէ, եւ փոխանակ ազգին սեպհականութիւն դարձած Սահմանադրութիւնը գործածեալու, ահա խնդիրներ կը ծագին, խնդիրներ որ մէկ կողմանէ շատ կարեւոր էին՝ ինչպէս Հարստահարութեանց խնդիրը (59), բայց միւս կողմանէ կային շատ անպակեւոր ալ, որոնց հետեւութեամբ 1868ին ազգը կ'ունենայ իր առջեւ երեւի Գրիգոր Սահմանադրութիւններ (60): Ինչ ծիծաղելի գէպքեր կը պատճառ Հեղինակը Սահմանադրութեան պաշտպան երեսփոխաններէ ոմանց վրայ, որոնք իրենց գործունեութեան անսգիւտ ըլլալն «է, էն եւ «...» էն կախուած կը համարին եղբ (72): Բո-փոխեալ Սահմանադրութեան» շուրջը մղուած վիճաբանութեանց մէջ՝ մէկ կողմանէ Ն. Վարժապետեանի ստիպումը, եւ միւս կողմանէ Ռուսինեանի անունը՝ ընդունել կու տան. 1874, Հոկտ. 4ին ներքին «Կանոնադրութիւն ազգային Ժողովին»:

Բայց մէկ կողմանէ «գաւառներու մէջ հայ Ժողովրդեան վիճակը Բարեբախտ» (74) հարկը, միւս կողմանէ Արշիւ Համիդի դաւաճ Սահմանադրութիւնը (108), որուն նպատակն էր ազգերը խաբելով ժամանակ վատակել, այն պիտի վիճակ մը ստեղծեցին, որ կարելի չէր այլ

եւս հայ սահմանագրական կենտրոն առանձինն նկատել, այլ կամայ ակամայ կ'ընդհատէ եւ կ'ընդհատեն՝ Հայական խնդրին, հետ, որուն գրեթէ ամէն փուլերը մանր նշանակած է հեղինակը: Մեր ալ երկրորդ կէտը ահա հոս կը սկսի:

Բ.

«Հայկական խնդիր», այս է Սարուխանին գլխին առաջին տիտղոսը, եւ այս՝ Հայկական խնդրին, է որ այժմեւ թիւն կու տայ այս գլխին, վասն զի եթէ միշտ ստոյգ է թէ՛ «պատմութիւնը կը կրկնուի», առաւելապէս այս «հայցին», պատմութիւնն է, որ կը կրկնուի մեր աշխարհին առջեւ: Բաւական կ'ըլլայ կարգաւ՝ էջ 75, սահմանեալ հատուածը, համոզուելու համար որ 33, 40, նոյն իսկ 80 եւ 100 տարիներ բաւական չեն թուրքիայ նոր պատմութիւն տալու

Ահա հատուածը.

«... յառաջացած արիւնահեղութեան հետեւեւորք եւրոպայի պաշտօնէին էր եւ պահանջուում էր ընդհանուր բարենորոգումներ յօգուտ եւրոպական թաւրիկայի քրիստոնեաների: Եւրոպական դիւանագիտական ուժեղ ձեռնման տակ, վարիստը վանաւանդ որ պահանջուած բարենորոգումները, գտնէ թուրքերի ըմբռնումով, պիտի ծառայէին հպատակ քրիստոնեաների օգտին եւ ապագայում նրանց անջատման, թաւրիկայի յառաջգրէմ տարին . . . Ներքնապէս խմբում էր եւ բարբառում ընդդէմ այս արտաքին միջամտութեան, ճիգ գործ դնելով որ բարենորոգումները տաքածուին ընդհանուր թաւրիկայի վրայ, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան» (75): Կարծես այսօրուան կառավարութեան տրամադրութեան վրայ կը խօսուի: Որչափ կ'երեւայ հայրենասէր թուրքերու համար «բարենորոգումներ», այսինքն՝ հայոց առ այժմ ուղած՝ կենտրոն, պատուոյ եւ գոյքի ապահովութիւնն (77): որ ինչպէս վերին ըսիք, կը խոստացուի արդեն 1839ի «Թանգումաթի» մէջ, կը նկատուին իբր տեղութեան հիւր խախտող սպառնալից գործառնութիւններ: Արդեօք ինչպէս նոյն ատեն, նոյնպէս հիւայ, երբ աւելորդ կը նկատուին այս «բարենորոգումներ», այսու մեծ եւ ամենէն աւելի համզիչ ապացոյցը չէ՞ տուրքի թէ՛ վճարող ղեկավարի մէջ աւելի վճարողի մէջ հաշիւ . . .

Եւ իրարայարմար գէպքերը ցոյց տուին, որ մեր նորագործած նախագաղութիւնը մտացածին խորհուրդ մը չէ, այլ իրականութիւն: Եւ այս

տիրած ընդհանուր մտայնութեան դէմ ի՞նչ կարող էին ազդել Ալի եւ Ֆուադ փաշաներու պէս ծնաբեր հայրենասէրներ (82), որոնց ձեռք երկիրն բարեկարգելու սկիզբը կը դրուէր՝ ըստ բաւականի յաջող պայմաններով, նոյն իսկ ապակենդրոնացման (85) այսօրուան գաղափարն ալ յղանալով, բայց ի զուր, եւ ասոր հետեւութեամբը յուսահատած կ'երեւային նոյն իսկ «թուրքիան հովանաւորող եւրոպական պետութիւններ», (86): Թէպէտ Սուլթան Ալիէ բաւական կամք ցոյց տուաւ Շուրայի Գէպէթը հաստատելով (91), նոյն իսկ Գրիգոր Աղաթին իբր առաջին քրիստոնեայ եւ հայախաբար (ministre des travaux publics) կարգելով, բայց որչափ կ'երեւայ, այս սկզբնաւորութիւնները բաւական համարուեցան, վասն զի այս ժամանակները կ'իյնան Մարտիաներու եւ Զէյթունի (94—95) դէպքերն, որոնց շար վախճանը արգելի եւ ցաւ Գաղղիայի ինքնակալին ազդեցութեամբը: Բայց երբ 1870ին այս ազդեցութիւնն ալ քայքայեցաւ՝ ծանօթ գաղղիական-գերմանական պատերազմին հետեւութեամբը, այլ եւս փնտրելու հոսանքներ սկսան ծայր տալ՝ «համալսման թիւն» (98—99) անուան տակ, եւ այսպէսով հող պատրաստուեցաւ միջամտութեան եւրոպական ուժերի միջամտութեան մը. սակայն 1875, Հոկտ. 2ի Խոստիւնի իրադէս (100) գարնանը ուշացուց՝ եւրոպական կառավարութեանց վերջնական գործունէութիւնը:

Կը զարմանալ թէ ինչպէս դիւրաւ հաստատուեցան այս խոստումները, որոնց գործնական բարենորոգութիւնն եղաւ՝ «Մի ստակալի կոտորածով արեան եւ կրակի մէջ խեղդել մարդը Բուլղարիան» (102), իսկ պատասխանատուն, եւրոպական առաջնորդները (102): Այս գէպքերը կարգադրող կը տարուի ինքնաբերաբար խորհելու թէ արդեօք՝ եւրոպական միջամտութիւնն այս անգամ ալ ոչնչացնելու գործնական միջոցը նկատուած էր՝ Արդիւ Ալիէ գահնկէց ընելով, քիչ մը ետքը Արդիւ Համիդն պատմութեան թատերաբեմին վրայ հանելը՝ ձեռքը նոր «Սահմանագրութիւն», մը տալով (103) . . .

Պէտք չենք զգար Միգհատեան այս Սահմանագրութեան վրայ խօսելու: Գիտենք որ միշտ ուղղամտ մարդիկ գտնուած են, թուրքներ կորստնէն ազատել նկրտող մեծ ոգիներ պահաս եղած չեն, բայց խնդիրը գործադրութեան վրայ է եւ ոչ թէ բարի ծրագիրներ չենելու մէջ, ի՞նչ կարող էր ընել Միգհատ, երբ դիմացը

կար դիւական շարահանութեամբ տոգորուած
Համիդ մը . . . Հոս կը սկսին հայ պատմու-
թեան սեւ ու կարմիր էջերն փոխելիփոխելու
միջոցով պիտի գործէր Ներսէս Վարժապե-
տեանի պէս *Լաւալտոն* կամ ինչպէս հեղինակն
կ'ըսէ՝ «Վարդագոյն յոյսեր» (224) ունեցող
պատմիչը մը . . . Վարժապետեանի լաւա-
տեանութեան տալու ենք այն ոսկեղէն երկինք
խոստացող շրջաբերական կոնդակն, որ իւր միա-
միտ դիւրահաւատութեամբը պարզապէս զգուե-
ցուցիւ է (115—117)։ Ներսէսի պէս ազգա-
սէր մը կ'ընչպէս կրնար հաւատալ՝ «այս կուոյց
անմիջապէս յետոյ» ծրագրուած բոլոր բարենե-
րոգումները պիտի գործադրուին (115)ի
նման անսովոր խոստումներու . . . Այս խոս-
ումներուն, այս կոնդակն անմիջապէս յաջոր-
դեցին Եղեղիոսի գեղեցիկը (119)։ Ստուռուշ է
արդարեւ տեսնել այսպիսի լաւատեսութիւն մը,
հոն ուր Ստեփան Գափազեաններ (121) ճշմա-
րիտ հայաստանութեամբ շնն քաջութիւն ժողովա-
կանաց առջեւ՝ անմոռաց խօսքեր գոռալու
իրենց հրաշանշ ըրերով . . . Ինչո՞ւ, որ գոչ Գա-
փազեան (121), ինչո՞ւ . . . մեր ազգայնոց
պատկէ հրաման տուողները քիւրդերը ըլլան . . .
Ինչո՞ւ քիւրդ, աւաւր, շեքեր էլ եւ այլք գան
համարձակ կողոպտեան, եւ կողոպտեալ հայը
Հակարձակ անոնց դիմադրել . . . Այսպիսի
իրական զոհմանց առջեւ ինչ ծանր ծաղրանք
պիտի երեսային՝ Նոյն իսկ ազնիւ Արգշատի մը
բերնէն հայոց հասցէին ուղղուած գեղեցիկ
վկայութիւններն (136), որոնք պատու բերին
խօսողին, բայց խեղդամահ մահ ալ հետը, եւ
արեան ապաժոյթներու մէջ խորատուցեցին «գո-
վուած հայ ազգը»։ Բայց չկանխեց։

Վկայ է Սարգիսն, որ այս լաւատեսու-
թեան հաւատացած չէր Գր. Արծրունին։ Այս
«լաւատեսութիւնը, թերեւս բոլորովին ուրիշ
կերպարանք առնուր, եթէ Կ. Պոլսոյ այն ժամու
պոլիտիկոսներու մէջ Գր. Արծրունի մը գրա-
նուէր . . . Ինքն էր միայն որ ճշմարիտ ճամբան
ցոյց կու տար ազգային աղէտից ժամանակն ալ,
պարսապ յոյսերով չնանկել եւ դիմել Ռուսաս-
տանի օգնութեան (138)։ Բայց ճիշդ մը օրե-
րու ղեւ, ծաղրուեցաւ Արծրունին, մինչեւ «պո-
լիտիկոսներ» Գուհուհուհիները կը համարէին այս-
պիսի միտք մը (142)։ Եթէ հաստատուն չըլլար
Արծրունեոյն կոխած պատուանդանը, պիտի դե-
գուէր էր այսպիսի՝ հրապարակական («Մեղու»
[140]) եւ առանձնական, յարձակմանց առջեւ,
բայց անհունն Գրիգոր՝ այս ամէն յարձակմանց

պատասխան կու տայ՝ Ռուսաց Աղէքսանդր Բ
կայսեր նշանաւոր ուղերձը (150) մատուցա-
նելով։

Այս անընդմիջական նախընթաց քանի մը
տողերէն կրնայ գուշակել ընթերցողը, թէ
«սխալ ուղղութիւններու» շնորհիւ՝ ամուլուլեան
պիտի դատապարտուէր «Հայկական ինչորին»
յաջող ելքը, եւ պիտի հաստատէ մեր ենթա-
դրութիւնը թէ Նոյն ժամանակ զուրկ էինք քա-
ղաքական հասունութենէ եւ գիւրապատասխան
ներուցելու պատահալուց քաղաքագիտութեան
մը մէջ։ Մանաւանդ որ. պարագաներն ալ կը
նպաստէին. դիւպանախորհուրդը կը ժողովուէր ի
Կ. Պոլսի (152)։ Մկրտան ԲՏ. ու Գր. Վր. Էն-
ֆիեհնէն (155) ջատագով կ'ըլլէին թուրքա-
կան գրուեան. բայց հեղինակին էլ 157 զե-
անգած փորձիկ ծանօթութենէ մը կը տեսնուի,
որ մեր գիտցած Միգհատն ալ երբեմն կրնայ
եղեր իբր ամենաշեղմ շփոթ մը հրապարակ
գալ, թէպէտ ներքին քաղաքականութեան մէջ՝
հեռատես Գր. Օտեսիի հետ միացած (165—
167) կը շնորար լաւագոյն արդիւնք մը ձեռք
բերել։ Բայց ի՞նչ կրնային քանի մը անձինք
ընել, երբ թուրքոյ բարեխառնը (168) միշտ
տարակուսական պիտի մնար Նոյն իսկ եւրոպական
կոնտրոլի տակ, քանի որ «թուրք տարրը գծուա-
րաւ թէ կրնենայ բարեխառնել»։ Ցեւեք այ-
սորուան խնդրոյն առթիւ իսկ ինչեր կը գրեն
«Ալեմուր», «Իֆճամ», եւն, որոնք այս հանդիսա-
կան վայրկեանին իսկ գիտեն սպառնալ եւ ալիւն-
նին գլուխնին կը ցատկէ։ ՌՏ, ՌՏ, երկրա-
կաներ, երկիրը վարողներ, երբեք պիտի չպակ-
սիք գծախառն ու արգահատելի թուրքոյ գլխէն,
իսկաւ է արգեօք այս գատախատներ, երբ Համիդ
մը կը տեսնենք որ 30 տարի այս աղետաբեր
սկզբունքներով տարաւ խորխորատին բերանը
զԹուրքիա՝ հաստատելով փոխանակ հպատակ
կանէր արգահատութեան՝ լրտեսութիւն յանձն
Դամադ Մահմուտ փաշայի (172), եւ Նոյն իսկ
ազնուասիրտ Միգհատն լրտեսելով Վահան Վա-
հանեանի ձեռքը (174)։

Համիդ սկսած էր հասնիլ իւր նպատակին
իւր կեղծուպատիր խոստացած բարենորոգում-
ներովը պատաստած էր ժողովրդեան ու ազ-
գութիւններու ճիշտ 1908, Յուլիս 10ի նման,
անակնկալ ուրախութիւն մը (177). կը կար-
ծուէր թէ այլեւս հասած են երջանկաբեր ժա-
մաններն ի թուրքական Սահմանադրութեամբ։
Եւ կը սկսին ժողովրդեան — պատմաբանները՝
Գեղեցիկ էին Համիդի խօսքերը, բայց անոնց նեն-

գամուտի թեման կրթան թափանցել միայն ուսուս-
տերները (181), բայց առոնց քով կային սահմա-
նադրական ազգայնականներ, պահպանողական
հին (թուրքեր, նոյն իսկ յառաջդրականներ
(182), պաշտական խումբ (183) են: Ամենին
վտանգադիրներն եղան՝ բոլոր հասարակութանց
պատրիարքները՝ որոնք ի նպաստ Թուրքիոյ եւ
հայաստանի Ռուսիոյ, դիմումներ կը կատարէին
Անգղիոյ դեսպանին (185), թերեւս բաց ի յոյն
պատրիարքէն (188): Հոս վերտօնի Ներսէս
Վարժապետեան վրիպեցաւ՝ Համդի խոստում-
ներուն իւր տարապայման հրահանգները: Հաստ
բան ունեւորեց (187), Ներսէս իւր դիւրապա-
տիք քաղաքականութեամբ. բայց անբասիր
կարելի է ընել զինքը՝ դիմացը Համդի պէս
դիւրամիտ ժամանակորձ աղուէս մը գտնուելուն
համար. կրօնի ազատութեան անուամբ բարե-
քան էր Համդի իւր անգթութիւնները, ուստի
եւ ի հարկէ աննշմարելի պիտի մնային «խորա-
գէտ» չեղողէ մը, որպիսի էր Ներսէս: Եւ այն-
պէս հաւատացանք էր հայ ազգին մեծամասնու-
թիւնն այս խոստումներուն, որ հայ երեսփոխան-
ներ «եռանդագին մերժում էին օտար միջա-
մտութիւնն երկրի ներքին գործերում» (190):
Մենք պիտի տեսնենք այսպիսի քաղաքականու-
թիւն մը՝ «անգլուս» եւ զգածման քաղաքականու-
թիւն: Դժբախտաբար պատարան կեցած էին
«անկանոն զօրքն ու քուրդերը» (191) անմի-
ջապէս՝ մեր «եռանդագին պրոպագանդան» աշ-
քերուն միջեւ իրենց մասը... Դժբախտ
«Հայկական ննդիր», որ այսպիսիներուն տեսու-
թիւններու հրապարակին վրայ «կ'արծարծուի»
(193). արծարծում մը որ բնական հետեւու-
թեամբ զարհուրեցի արդիւնք պիտի ունենար —
հայկական ջարդերը, Վանի հրդեհը (194) եւն:

Այսպիսով եր արդարեւ այս հրդեհը, որ
շատ ար հայերու արտեր այրեց՝ ունեցանելով աննշ-
մանքը (195), եւ սակայն Համդի չեցնուեցաւ,
արդարանալու հնարքը գտաւ. Մկրտիչ Աղա-
թոն մը գտաւ իւր տեղեկարար ղեկավար, որուն
ստացող տեղեկագիրը «կ'արգարացնէր թուրք
հասարակութիւնն եւ զօրքերը» (197): Լազան
Խորիման ճշմարիտ վանքին (197), բայց գոհ էր
Համդի իւր առան տեղեկագրովը, թէպէտ քուր-
դերը այս անպատիժ հրդեհաձգութիւնէ քաջալի-
րուեցան, սոսկալի բարդարտութիւններ գործե-
ցին (201). բայց ինչ փնտ. չէ՞ որ Համդի
«շքանշաններով ու պատիւներով հասուցում
ըրաւ» (202—205). չէ՞ որ հաւատացող դատաւ
Համդի իւր՝ «բոլոր հպատակներս կը սիրեմ,

մահաւոր եւոյր ազգը (204) անմիտ ու բար-
բարոս ապահովացուցանեց. չէ՞ որ դիւրա-
խարն Ներսէս Վարժապետեան՝ Պատմութեան
առեւ անարգարանալի մնաց շնորհիւ իւր բա-
րեմիտ դիւրահաւատութեան, արտաբերելով
սա հետեւեալ հրէշալիս խօսքերը. «այսպիսի
Խորի եւ հողատէր եւ հրեշտականման թա-
գաւորի մը արժանաւոր հպատակն ըլլալիք»
(205). Համդիին ըսուած են այս խօսքերը՝
Վարժապետեանին բերնով... Բայց ոչինչ
տարբեր նորոյալ խօսքեր են, զորոնք Համդիին
կ'ուղղէ Ազգային անուանալ ժողովը (221—
222): Միայն Իզմիրեան կը մնայ անվեհեր
(222), հակառակող կը հանդիսանայ Վարժա-
պետեանին՝ Նարբէյ (227), եւ այս երկուքին
վրայ կը ժգժմանակի Ն. Վարժապետեան (223),
որ տեսնելով թէ այլէ իրեն պէս չեն մտածեր
կը հրաժարի (224), սովորական տկար զենք մը,
զոր միշտ կը գործածէր Վարժապետեան, եւ
որուն համար ժառանգած էր «ստեպ հրաժա-
րող» (224) մահգիրը: —

Հեղինակը կը վերջացնէ իւր Ա. Մասը,
կցելով (էջ 241—254) 20րդ գլուխ մը, որ
կրնայ նախընթաց 19 գլուխներու համառոտու-
թիւնը կոչուի:

Բ. մասով պիտի պարզէ մեզի հեղինակը՝
ցայտմ Համդի վարչութեան սակ գործող
ազգասէր՝ բայց ոչ երկաթեայ, պատրիարքին
անհաստատ քաղաքականութենէն ծնած փնտ-
ները: Այն ժամանակի երեսփոխաններն որ
«եռանդագին մերժում էին օտար միջամտու-
թիւնն» (տես էջ 190), հիմա յաղթով տես-
նելով զՌուսաստան, յանկարծ կը «յառէին
իրանց աշքերը յաղթական Ռուսաստանին»
(258): Բայց ինչն է զարմանալի. «երեսփոխան-
ներն... որոշեցին հայեական դառն ներկայա-
ցնել Ռուսաստանի բարեհայեցողութեան» (259),
եւ ընդգէմ Գեորգ կաթողիկոսին որ հակառակ
էր (260), դիմեցին ալ (261):

Հասած ենք արդէն 1877ին: Կամայ
սկամայ կը փոխէ Վարժապետեան՝ Խորիմանի
ճշման տակ (266) իւր յարափոփոխ քա-
ղաքականութիւնը, ապա թէ ոչ՝ առաջար-
կուած էր «առաջալել զինքը, եւ նրա տեղ,
պատրիարքական տեղի վրայ, ազգային քա-
ղաքականութեան նոր (մեք պիտի ըսէինք՝
որդ) ուղղութիւն տալու ընդունակ մի այլ յար-
մար անձ բազմեցնել» (265): Բայց մինչ այս
տարաձայն անորոշութիւններով անգին ժամա-
նակը կը վատնուէր, միւս կողմանէ Սան-Ստեփա-

նոյի համաժողովն իւր պատրաստութիւնները կը տեսնէր: Պատրիարքը ու կաթողիկոս մինչ կը հաւաքականէին ռուսական միջամտութեան (268), իգնատիւնէ կ'ուղղէր Պատրիարքին հասցէին սա նշանաւոր ու ընտրու խօսքը. «Պատրիարք իւր յաւաքեալսն լինի, իւր յիւսիսներէն, յոյսի (271). եւ սկսաւ գործել ազգը (Սերվիլէնի, Գեաթի-պետի ձեռք) եւ մանաւեցութեամբ հայ-կաթողիկոսներու (Մ. Փորթուգալ, Յովհ. Սաբաղ, Գեորգ Սամանեան), եւ երկու նշանաւոր աղերսագիրներ յատուցուեցան, մին Ռուսիոյ Աղերսանգր կայսեր (274), իսկ միւսն՝ Գորշա-կով իշխանին (276):

Այսօր մտած եղաւ ազգը ուղիղ ճամբան, այսինքն դարեւ ի վեր, ծառայած ազգէն իւր ամենարեական ու նախնական իրաւունքները զտնելու յոյսը կ'որոշեցնելով՝ դիմեց հօգր ազգի մը, որուն լեւեռուն տակ կ'ապրէին արդէն գրկութե 1 միլիոն հայեր, ըստ որչափ հետագայ դէպքերէն պիտի տեսնուի, զեռ համայն ազգն համոզուած էր այս օտար պետութեան միջամտութեան օգտակարութեան . . . : Գտնուեցան անհատներ, որոնք շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցին՝ ինչպէս գեղեցիկ կը նկարագրէ հեղինակը, օր. աղագաւ Ռուսմուկեան (281), որ կատարեալ թարգմանի եւ միջնորդի դերը կը խաղար կոմս Իգնատիւի եւ Հայ ազգին մէջ: Եւ վերջապէս կը յաւելնէ իշխանական ընդունիլ ազգի 16 դ. յօդուած մը համաժողովն ծրագրին մէջ: Բնական է թէ փոխուած էր հայ պահանջանքն ծրագրելու. նախնական ձեւը՝ — կենսի, պատուի, ստացուածքի պաշտպանութիւնը — փոխուած էր այլ եւս եւ կը պահանջուէր իւր նախնական ըստ Ներսէս Պարթապեանեանի ծրագրին (284), կամ ազգային ինքնօրինութիւն մը (285): Խոստանալից էր հայ պատուիրակութիւնը, եւ յափշտակուած իգնատիւի ապահովացուցումներով, բայց — Անգլիան, ռեշաւոյց ազգին յոյսերը. առաջին պատասխանատուն է Beaconsfield, որ ըստ նետեց ուս գեպպանին խոստումները, եւ վկայ է այս «անգլիական պատասխանատուութեան անգլիացի Արգայի (Argyll) գոթար (298), իգնատիւն» Հայոց եւ քրիստոնէից պաշտպանը (299), եւ Դորշաւով՝ որ կը պահանջէր «Վարչական, բարեկարգում» գաւառական ապահովորդանացման եւ տեղական ինքնավարութիւններու հիման վրայ (301) չկրցան հասնիլ իրենց նպատակին. հեղինակին ջոգժոռնքներէն յայտնի կ'ենեան «ալ-րիտիս խաղերը. բայց ըստ իգնատիւի խօսքին

«մեզի հետ թշնամաւար վարող հայեր, (315) եւ «Գ. Ողջոյ ազգային շրջանում որոշ ազդեցութեան տէր հայերն եւս ի բնէ հաւաքական զգացումներով ստորորոտն» պատճառ (320) էին ստոր: Բայց նոյն իսկ Գեորգ Գ.՝ որ Պարթապեանեանի համար գրած էր ժամանակին թէ՛ «Ներսէս եպիսկոպոսի նման հանձարեղ թշնամի» ցածկատանի մէջ մնալը մեզ վնասաւ. կար է, (303), ինքն ալ շատ 'համակու չէր Ռուսիոյ օգնութեան դիմելու, թէեւ այնչափ էլ ռուսաստեաց չէր, (322). այս ամենայն ցոյց կու տային որ իշխանական առանձին մնացած էր, եւ, բնական է, պիտի չկարենար նոյն իսկ 1878ին ուշադրել տալ ազգին թէ՛ «ամէն պարագայի մէջ Ռուսիոյ պաշտպանութեանը կը կայտնիւր, փութանք միշտ նորա համակրութիւնն եւ սերը գրաւել. (323): Ի հարկէ իշխանական լաւ թափանցած էր ինքզին, այսինքն թէ համոզուած էր Դր. Սերվիլէնի խօսքին՝ — «Իշտ ինչպէս մենք այսօր համակուած ենք — թէ՛ ժողովրդին թէեւ միտում ալ ունենան, ալ-բայն են էական բան մ'ընելու. (326), վասն զի 'այսօր թուրքաց կատարութիւն չկայ, Թիսի քրդերը հարստահարութիւն կայ Հայոց համար, (327): Նկատողութեան առնելով այսպիսի ահաւոր իրականութիւններ՝ ամէնքն պէտք էին որոշ ծրագրով մը համակրել հայ ինքնօրինութեան, ինչպէս ուսումնասիրելը կը համակրէին (335—337) եւ ոչ թէ «Մանկունու ազդեցութեան տակ, Գեորգ կաթողիկոսն իսկ անտարբեր գտնուէր (333): —

Ահապէս թէ ինչ վիճակի մէջ էին տրամադրութիւններն իր վերջնացաւ Սան Ստեփանոյի համաժողովը. եւ կը պատրաստուէր աշխարհ՝ այս եղբերեղութեան երկրորդ ներկայացման հանգիստանալը ալ ի — Բերլին: Հեղինակին է, եւ Զ. Գլուխներն արժանի են կարեացուելու, համարելու համար թէ՛ Դիւնեթի Ներսէ (հարկապահանջներու) դէմ ընդդէմը (339), «գերկառնաութեան, ամպաշտուութիւնը (340) եւ Սուլթան Համիդի կատաղութիւնն» նոյն իսկ 1878ին, որով կը գրէր. «Գեանում եմ, որ Աստուծոյ ինձ յանձնած ժողովըները միայն իրար յոյժի միջոցով կարելի է քաղցնել, (346), — թէեւ կը ընտանացաւ իսկ ազգը փոխելու իւր՝ միշտ հիմայ ցոյց տուած տարտամ կամ աւելի միտք քաղաքականութիւնը (350) եւ անպատասխան հանգամանքը, սակայն շատ մեծ օգուտ չէր կրնար դնու սպասուել, վասն զի կար ծածուկ ոյժ մըն

ալ, այսինքն պետութեանց իրարու հետ հակա-
ռակամարտութիւնը, որ ամէն բան կ'ոչնչացնէր,
վերջապէս է գլխով՝ «Հայկական խնդիրն»,
վերջին փուլին է հասցնէ զմեզ հղինակը:
Բայց շատ երկարեցաւ մեր գրախօսականը եւ
ստիպուած ենք շատ համառօտ ամփոփոյն
ընել՝ «Հայկական խնդիրն», այս վերջին շրջանին:
Եղած սխալներն ըստ մասին ուղղուած կը
կարծուէին. Ներսէս Վարժապետեան «Խր աշ-
գատիական եռանդով եւ զործունեութեամբ
մոռցնէ տուտ իւր բոլոր անցեալ սխալներն եւ
ամէն կո սակցութեան ալ սիրելին եղած է
այժմ...» (359), «Վեճակագրութիւններ կը
պատրաստուին» (351), բոլոր կո սակցութիւն-
ներն ալ հրաժար եռանդով մը գործելու սկսած
էին, կաթողիկէ հայրերու կուսակցութիւնը դար-
ձեալ Անգղիոյ կողմէն էր (358), մէջ տեղ եղած
Թաւրազներն (358), ռուսաւորներն (354), եւ
զարմանալի է որ Ներսէս Վարժապետեան դար-
ձեալ աշգրիլ դէպ ի — Անգղիա կ'ուղղէ
(362), այն Ներսէսը, որ Նիկ. Նիկայայ վիշին
կ'ըսէ. «Աղիքսանդր Բ. կայսր վրայ են գրած
հայերն իրանց փոխ յոյսը, փոխ նրա մէջն են
հայերը տեսնում իրանց փրկութիւնը» (362):
Յետէ մեր՝ անպատրաստ քաղաքականութիւնն,
որ այսպիսի ճշմարտապէս վայրկեանին, տառա-
նում էր (հայրեր), թէ որով տարբեր. Անգ-
ղիոյ, Ռուսաստանի թէ — Տաճկի (353)...

Այս անպատրաստ քաղաքականութեամբ
զործելու սկսած ազգը վերջապէս պատուիրա-
կութիւն մը զբնդելով Եւրոպայ — Եւրասիա առ-
ձերէյն (364) ... զիմաց պատուիրակու-
թիւնը նախ չուով, ուր՝ միևնույն կողմի որ
Կ. Պոլսի իտալ գնացան էր եկած (367) կը
խոստովանի որ Հայոց վրայ շատ անգլիկութիւն
չունի, չուովն անցաւ Պարսիս (369), Պարսիսն
վերջապէս Լոնդոն (373): Եւրոպ գազաթեա-
կանին հասած էր հոս, Անգղիան իր անգլիոյն
ըրած անգլիկութիւնն, անգլիկական Ժողովրդեան
ցոյց առած հետաքրքրութիւնը (375), ճառերն
ու գրուածքները (377), Զ. Բրայսի ամսագրա-
նալի անգլիկութիւնը, նոյն իսկ Սալեզըրիի առ-
նիմանն ուղղած խօսքերը — «Եւրոպայի գէպս
դուք կարող էք վստահ լինել, թէ Հայերը
դեմ ռուսիսն ու յոյսն մէկ լուրջութիւն, որ երեւոյ
դեմ երեւոյնաւոր թուրքիսն ու յոյսն եւ
իտալիսն» (385) ասկեղէն, բայց կեղծ
սովորէն խոստումներ — այնպէս բորբոքած էին՝
ինչպէս ըստքը, հայ երեւակայութիւնն եւ յոյսը,
որ ժամանակ շնաց լրջօրէն կշռելու՝ հայր,

ճշմարիտ բարեկամ՝ հանգիստցող անգղիացւոյ
մը՝ խորհրդարանի անդամ Պր. Գրաստերի,
խօսքերը. «Մի վշտացնէք Ռուսաստանը, որ
մեր դրացին է ... դժուար է Անգլիայի հա-
մար հակել Հայաստանի վրայ», (391): Բայց
հայուն բորբոքեալ երեւակայութիւնը մարեց
մեծամեծ խոստումներ տուող Սալեզըրիին, Եւ-
նիս 6ին խորհրդարանի մէջ խօսած ճառովը
(392—393): Ի դերեւ ելած այսպիսի նկուն
եղանակաւ բոլոր ազգին եւ ի մանաւորի Ներ-
սէսին՝ Անգղիոյ վրայ դրած յոյսը (399—400),
ինչպէս յաջորդ գլխուն մէջ ցոյց կու տայ հե-
ղինակը, Անգղիոյ խոստացած ամբողջ պաշտ-
պանութիւնն եւ զենք մը՝ ուղղեալ Ռուսիոյ
դէմ, իսկէ՝ հաճախ Կեղծութիւնն եւ այնուհետեւ
պատճառ մը չկար, որ հայուն «պաշտած»,
Անգղիան՝ ի լուր աշխարհի չզրպարտէր հայը,
թէ «Հայերն ընդունակ չեն ինքնավարու-
թեան», Բայց թէ հայերն խառնեցան, զարմա-
նալի չէ, վստահ չեղան իսկ Թուրքիան խառնե-
ցաւ Անգղիային (402) եւ փոխադարձաբար՝
ըստ Արգայի դուքսին խօսքին, Անգղիան ալ
խառնեցաւ մեծօրէն (414): «Երեւել, կ'ըսէ
դուքը, 1878ին պարզապէս կրկնած եղանը
1856ին հին սխալը երբ կատարեցաւ վստա-
հեցինք Թուրքիայի բարեմտութեանն եւ երախ-
տագրութեանը, (414): Լոնդոն ըրած վճա-
տեցուցիչ փորձաւորութեամբ բռնաւորումս՝
Բերլին կ'երթայ պատուիրակութիւնը Եւրոպ 1ին,
տեղն է Էսիլ» — *tomber de Charybde en Scylla!*
Բայց Բերլին կ'երթայ քիչ մը սքափած. «Ինք-
նավարութիւն, ինքնորոշութիւն կը փոխուի
քաղաքային (civil) ազատութիւններու. «Հայե-
րը քաղաքական գոյութեան մը, քաղաքական
անկախութեան մը աշգ չունին, քաղաքային
ազատութիւններ կ'ուղեն ... երաշխաւորութիւն
իրենց ապահովութիւնը, իրենց ինքնըր, իրենց
կենսուն եւ տղիկներու պաշտպանը, իրենց
կենսալի իրաւունքը» (436). եւ որովհետեւ «Վի-
լայէթներու» վրայ հայ «վալի» մը կ'ուղեն
(419), Ներկայացուցին կազմակերպութեան
կանոնագիր մը 7 դրուներով (421—426),
Օսմանեան Հայաստանի վիճակագիր մը
(426—428), Օսմ. Հայաստանի վրայ վիճա-
կագրական հետաքրքրական ծածկութիւններ
(429—434): Այս գլխուն մէջ հեղինակը ջա-
նացած է՝ կարծես, հայ պատուիրակութեան
նախնի մարմինը՝ շահագրգռական անգլիկա-
թեանց յաճախութեամբը մեղմելու: Ինչպէս
բովանդակ գիրքը, նոյնպէս այս վերջնական

գրուիւր քանի մը անգամ կարգացուելու արժանի է, որ պիտի տեսնէ այսօրուան Հայն՝ այն մեծ Նուրբ փաշան, որ իւր կարելին ըրաւ իւր ազգին օգնելու, թեպէս իւր ծրարքով չկրցաւ գոհացնել ազգը, «իբր շատ թեթեւ բարենորոգումներ» (448) պարունակող ծրագիր մը, թեպէս ասանք իսկ զայնու եցան:

Վերջին 11-դ գրուիւր կը ներկայանայ մեզի իբր բնական հետեւութիւն մը նախործաց ձախողութեանց, Պատուիրակները՝ պէտք է խոստովանէին, որ շատ աշխատեցան (458), լրագրութիւնը շատ չափաւոր եւ իրաւացի գտաւ հայոց պահանջները (457): Բացուցանեց պատուիրակներու աչքը եւ Մ. Շեքարը՝ թեպէս սպառնալիքի ձեւով, բայց իրական ճշմարտութիւն մը կ'արտասանէր. «Եթէ», կ'ըսէր անգղիական դեսպանին քարտուղարին, «Չեք լիազօրեւոր կոնգրեսում մեր հարցը չլաշտապանեն, գրանով նոյնք իրանց ձեռքով հայերին ռուսաց գիրիւր պիտի նետեն» (460): Հէկին կրնար պաշտպանել, աշխարհագրական գիրքը չէր ներել, եթէ ի սկզբանէ հետէ համազուած ըլլար ազգէ այս ճշմարտութեան, այն ասան տարակոյն չկայ թէ, «յանկան դէպք կարող կ'ըլլային հայերը յոյս գնել Ռուսաստանի համակրութեանը վրայ» (462): Ինչպէս կ'ըսէր անկեղծն Գորակով, եւ պէտք է ըսել համարձակ՝ որ բոլոր պետութեանց բայց ի մասնաւորի Բիկսֆիլդի եւ Սալզբորիի հակապակ միայն Գորակով ու Շոփալով իշխաններն եղան որ հայոց իրաւունքները պաշտպանեցին: Բարեացարան Շոփալով հասկցուց խնդիրն հայ պատուիրակութեան՝ առակաւոր խօսքով մը, որ շատ նշանակալից է «Կոնգրեսը ժամանակ չունի զբաղելու Չեք հարցով» (468): Կ. Պոլսի անհամբեր լեւոր կը սպասէին, բայց կարիք էր Շոփալի խօսքէն ետքը յոստատու լուր մը տալ. . . Սկսան պաղիւ Ենֆոլայէն եւ դնել իրենց յոյսը ռուս ու գաղղիացի լիազօրեւորու վրայ, որոնք «Հայաստանի բնական նեցուկներն էին համարուում» (471): Եւր պատուիրակութիւնն Կ. Պոլս կը դառնար, հետք կը տանք 61-դ յօդուածի չոր ու յոստատու խոստանք, որ պիտի չգործադրուէր — *garantir leur sécurité contre les Circassiens et les Kurdes*, (475) եւ այն պարզ քարտուղարէ մը լսած խրատն իբր յուշաբար ապագայ ժամանակներու. «արեւելքի քրիստոնեաները չէին աջակցել ռուսական քաղաքականութեան» (478) եւ 1878, Յուլի 7/19ին մեկնեցաւ պատուիրակութիւնը դէպ ի Կ. Պոլս —

Հոս կը վերջացնէ հեղինակը իւր Ա. Հատորը:

1. Անշուշտ համաժող է ընկերացողը, այս գրուածքին սկիզբն մեր ըսածին թէ «Պատուիրակները կը կրկնուէին»: Մեր օրերն ալ ճիշտ կը գտնուինք 1878ի դէպքերուն առջեւ: Նոյն ցաւերը ունինք, նոյն յոյսերը կը տանենք, բայց, դժբախտաբար, նոյն «երեւորդ ու տատանեալ» քաղաքականութեան ալ կը հետեւենք: Պ. Սարուխանի գիրքը կը պարզէ մեր առջեւ 50 տարուան հայկական կեանք մը, կեանք մը տառապանաց, կեանք մը ապշուպանքու եւ զրկումներու եւ չունինք ոսնկուի մը՝ հաստատապէս խորհուրդներ: Գանի մը գարնան պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ Հայ ազգը միշտ իւր բախուր կապած է թուրք տէրութեան կեանքին հետ: Հալածուած, լլկուած, խոշտանգուած է, բայց միշտ սակարժին ձեւ ուզած է իւր բնիկ իշխանէն. սակայն երբ այլ եւս ստոյգ է որ թուրքական տէրութիւնը չէ կէտը դուրսէ՝ իւր հայ հպատակներուն կեանքին, պատույն, գոյքին սպառնացող աւաղակները՝ քուրդներն ու չերեզները, բնական է թէ հայ ազգն իւր յուսահատութեան մէջ պիտի նետուի ուրիշ պետութեան գլխութեան: Եւ այս պէտք չէ քաղաքական յանցանք համարուիլ Հայ ազգին, վասն զի Հայ ազգն այսպէս անոք, մտօնական թողուլ եւ աւաղակներուն ձեռքը մտնանք է՝ քաղաքական մեծագոյն յանցանք. . . :

2. Պ. Լեղինակը 480 էջերու մէջ համոզիչ կերպով ցոյց առաւ մեզի, որ մեր դժբախտութեան երկրորդ պատճառն է՝ անհաստատ քաղաքականութեան մը հետեւիլը: Բուլղարներն՝ արեան ձապողիքի մէջ ըլլացան իրենց ազատութեան բաղձաքը, բայց վերջապէս ազատեցան, որովհետեւ ի սկզբանէ հետէ միմիակ ճերմութեան մը վրայ դրած էին իրենց յոյսը — Ռուսիոյ վրայ: Իսկ հայն, տասնապատիկ աւելի զՌուս առաւ եւ գեղ միշտ կու տայ, եւ սակայն երբեք որոշ քաղաքականութեան մը հետեւած չէ: Պակսած չէն իգմիրեաններ, որոնք այս որոշ քաղաքականութիւնը քարոզած են, բայց մնացած են՝ ձայն բարբառոյ լսանալու. — անխելի: Մեր Հայկական խնդրին ելքը՝ ոչ այսօր, ոչ վաղը, բայց որ մը նպաստաւոր կ'ըլլայ, երբ կը յաջողնք մեր «բնական» պաշտպանն ըլնալ. . . :

3. Լրագրաց մէջ գրուած յօդուածներու *documentaire* հաստատութիւնն է Սարուխանի գիրքը: Կայսր ալ մեր սրտերը կը թրթրան, կը

բարբախեն, բայց առանց օրինաւոր սահմանն անցնելու՝ իրականաբար կարելիութիւնները միայն գրաւելու են մեր մտքերը... Մեր անհատական կարծիքն է թէ՛ որչափ ալ իբր ստոյգ կը գրուի ի լրագիրս, կը խօսուի հրապարակաւ եւ աստի՛ն, եւ սակայն չենք միտեալ հաւատալու՝ թէ կարելի ըլլայ Խնդիրն-Խնդիր շնորհուի մեզի։ Փափաքը դեռ իրականութիւն չէ։ Բայց ժամանակը շատ յարմար է, որ գտնէ այս անգամ չեթաւրիք՝ ինչպէս չարաչար խաբուեցանք 1878ին — թէպէտ հիմաջ չամիդ չկայ — բայց հաստատապէս հայուն թագապանքներուն վերջ մը տալ ու զող՝ ձեռքը մին ալ չենք տեսներ։ Խոստումներ, քանի մը չարքու՛մներ, քանի մը պետական եւ ոչ-պետական անձանց խորհրդակցութիւններ, հասարակող reformներն որ կը խոստացուին։ Չկայ իրական սկիզբ ընող, չկայ իրիստ հրաման զեղող «վալներու» եւ հայուն բողջը լսող, չկայ ու չկայ Ինքու՛. վասն զի այն ապիրատ վաշկատուն ու թափառաշրջիկ կիսավայրենիները պիտի անասաստեն տեղութեան հրամանին՝ նոյն իսկ եթէ իշտե՛ս հրաման մը զրկուեր... Ըսել է թէ, անխնայ-Խնդիր կը տիրէ թուրք երկրին մէջ, եւ ուր անիշխանութիւն կայ, ներկա է հպատակներուն՝ իրենց կեանքին, պատուոյն եւ ինչքին համար պաշտպան իրեանքի մը թիւերուն տակ ապականելու... —

Մենք այս երկար մատենախօսութեամբ նմոյշ մը միայն տալ ուզեցինք, թէ այս գիրքը ինչպիսի՞ «Հայու սրտին մօտիկ խնդիրներով» կը զբաղի։ Իւր արդի պատմութիւնը սիրող հայն պիտի ուզէ անպաճառ ունենալ զայն իւրքով։ Այս տեսութեամբ անհաս մը sensation յառաջ բերած է Պարուխանի «Հայկական խնդիրը», եւ ցոյցով միայն գրուածաբար ու գովութիւն կարգացնելը՝ ինչպէս բնական էր յուսալ, այս գրքին վրայ։ Կը բաղձայինք որ Պր. Հեղինակը շատ երկար ատեն չզբոյժէր զմեզ՝ Բ. Հատորն ալ ընդ հուպ կարդալու հաճոյքէն։

Հ. Գ. ՄԵՆՏՆԻՔԻՆ

OHANIAN TZ PASCAL (ARTUSCH). — Armeniens Leid. Verlagsbuchhandlung Charl Konegen, Ernst Stülpnagel. Wien, Mechtharisten - Buchdruckerei 1912. 260 Seiten.

Ուրախակա՛ն երեւոյթ մը կ'ընծայեն մեզի որ ըստ օրէ յոյս տեսնած ախ՛ շարք մը թարգմանութիւնները, որոնք յատկապէս նպատակ ունին հայ ազգին հոգին յերեւան հանելու

օտար գրականութեան միջոցաւ. ասոնց կարգէն է նաեւ «Armeniens Leid» «Հայաստանի ցաւը», վերնագրով սոյն մատենան։

Գարուխանի Օհանեանց (Արտուշ) «Armenische Funken» «Հայկական կայծեր», քննարկ, կ'ընծայէ մեզի երկրորդ թարգմանութիւն մը ալ նուիրելով զայն իշխան Բորիս Երկայեան-Բազուկ Արդիութեանին, որուն գրականասիրութիւնն արգէն ծանօթ է մեզի, ինչպէս նաեւ նորին վսեմութեան բարիացածութիւնն հանդէպ սկսնակ գրողներուն, զորոնք գիտէ քաջալերել եւ յորդորել ինչպէս կենդանի խօսքերով նոյնպէս նիւթական միջոցներով։

Գրքին բովանդակութիւնը կը կարգեն Ա. Ահարոնեանի, Պատիւը, Տիրացու Դրիգորը, Վազրիկը, Լուսաբացին, Էլ մի աղօթիքի, Արիւնի ծայնը, եւ Բաֆֆի, Սովը, Պիպի-Շարապանի, Աւագ-Փուշ, վեպիները, հանդերձ երկու վիպագիրներուն լուսանկարներովն ու համառօտ կենսագրութեամբ. սոյն թարգմանութեանց ետեւը թարգմանչին կողմանէ կցուած ուրիշ քանի մը փոքրիկ պատմականքներ ալ կան, որոնք աւելի հեքեաթներ են [եւ հետեւաբար առանձինն աչքի զարնող բան մը չեն ցոյց տար իրենց մէջ, սակայն կարելի է այժմէն ըսել, որ բաւական առհասարակա՛յ մըն են սկսնակ գրողի մը համար]։

Օհանեանցի բռնած գրական ընթացքը մեծապէս գովելի է։ Օհանեանց կը փորձէ մեր հայ հոշակ ունեցող վիպագիրները ծանօթացնել հետզհետէ Եւրոպացւոց, ինչպիսի են Ա. Ահարոնեանի եւ Բաֆֆի յման մեծանուն գրիչներ։ Կրնանք այսու ապահով ըլլալ, որ մեր հայ հեղինակներուն զօրքերն օտար լեզուներու թարգմանուելով պիտի ծանթանայ Եւրոպացւոց հայուն կեանքը, ուրախութիւնն ու ցաւը, միով բանիւ անոր ամբողջ հոգեխօսութիւնը։

Օհանեանցի գերմաներէնը, ստոյգ է, պարզ գերմաներէն մըն է, սակայն իւր այդ պարզութեան մէջ ախորժապուր է եւ թողւով ինչ ինչ թարգմանչական անկատարութիւնները համեմատաբար բաւական յաջող եւ փայլուն եղանակաւ կը ներկայացնէ հայ մտքին սեպհալանութիւնները. յուսով ենք թէ Օհանեանց աւելի հմտանալով գերմաներէն լեզուին, ապագային աւելի մեծ յաջողութիւն պիտի գտնէ, իբր թարգմանիչ։

Հաճոյքով պիտի յանձնէինք մատենասանն անոնց որոնք պիտի փափաքէին օտար լե-